

Реальність і надреальність у трагедії «Дійство про Юрія-переможця» Юрія Косача

У статті «Реальність і надреальність у трагедії «Дійство про Юрія-переможця» Юрія Косача» автор простежив, як автор, поєднавши історичне тло і потойбічний світ, українську ідею, епоху Руїни, національні особливості характеру головного героя Юрія Хмельницького з модерними прийомами образного мислення, створив самобутнє художнє полотно.

Ключові слова: трагедія, реальність і надреальність, образ-характер, жанровий канон.

Працьовитый В. Реальность и сверхреальность в трагедии «Дійство про Юрія-Переможця» Юрия Косача.

В статье литературовед проследил, как автор, объединив исторический фон и загробный мир, украинскую идею эпохи Руины, очертил национальные особенности характера главного героя Юрия Хмельницкого с модерными приемами образного мышления, создал необыкновенное художественное произведение.

Ключевые слова: трагедия, реальность, сверхреальность, образ-характер, жанровый канон.

У трагедії «Дійство про Юрія-переможця»(1947) Юрій Косач, як і в попередніх історичних п'єсах («Облога», «Семен Височан», «Марш Чернігівського полку», «Кирка з Льолею») зробив спробу возвеличити еліту XVII століття і утвердити ідентичність української нації та її непереможний дух всупереч всяким спробам недругів України принизити її або зовсім заперечити. Для цього він обрав для свого творіння справу Оруна й загибель Юрася Хмельницького в Кам'янці 1681 року.

Головну увагу драматург зосереджує на конфлікті героя з душею й трактує його з позицій європейця, який завжди хоче бути активним й змінити світ на краще. Герой твору «не може стерпіти сірости світу, він вже самою присутністю свого активного, вольового ества поділяє світ на світлість і темряву» [Косач 1997: 320]. Щоб досягнути поставленої мети, він бере в руки меч, чим потенційно відкриває собі дорогу до загибелі. В

таких діях героя драматург вбачав глузд трагічного: «Мучеництво й загибель – запорука перемоги ідеї» [Косач 1997: 320], – обґрунтував концепцію у «Слові від автора» Юрій Косач.

Драматург задекларував намір свідомо зректися «балясту т. зв. «історичної правди» (реальної)» і прагнув перенести дію в надреальний світ, визволитись від «релятивної «канонічності» драматичного твору та відійти від готового штампу виховної драматургії, бо, на його думку, де є «(виховний момент)», не може бути конфлікту, не може бути трагедії» [Косач 1997: 321]. Але намір залишився наміром, драматургу не вдалося відірватися від конкретних історичних реалій, які самі по собі були трагічними, бо Україна вступила в епоху Руїни. І поставивши в центрі твору відому історичну постать, автор змушений був балансувати між реальністю і надреальністю.

Юрій Косач був зачарований історією України. Його увагу привертала складні та неоднозначні постаті української дійсності. Центральною постаттю трагедії «Дійство про Юрія-переможця» став Юрій Гедеон Хмельницький, князь Сарматії – України. Це реальна історична особа – син Богдана Хмельницького, який став гетьманом після смерті батька. Перше гетьманування його тривало лише один місяць: він сам відмовився від влади, і Старшинська Рада в Чигирині передала булаву Івану Виговському, підтвердивши його обрання в Корсуні 26 серпня 1657 року.

Удруге Юрій Хмельницький був обраний у 1659 році в Германівні при підтримці старшини антипольського спрямування, яка прагнула зміцнити союз з Московією. Тероризований Трубецьким, Юрій Хмельницький підписав переробку-фальсифікат статей Богдана Хмельницького, за яким Москві вдалося провести принцип повного підкорення України. «Згідно з цим фальсифікатом гетьмани, після обрання, повинні були їхати на поклін цареві; не мали права вести дипломатичні стосунки; Рада не могла без дозволу царя усунути гетьмана; гетьман не міг без згоди царя призначити та звільнити полковників; не мав права виступати в походи і повинен був іти з військом, куди накаже цар; козацькі залоги мали вийти з Білої Русі; Митрополит київський повинен був визнати владу Московського патріарха» [Полонська-Василенко 1992: 40]. Не

вникаючи у зміст статей Богдана Хмельницького, які були складені після Переяславської ради з наміром встановити рівноправні стосунки з Московією, і незважаючи на безцеремонну фальсифікацію цих статей московським урядом, Юрій Хмельницький своїм підписом через розумову недолугість і політичну обмеженість фактично позбавив Україну суверенних прав. Це мало катастрофічні наслідки для Української держави, бо підпис Юрія Хмельницького відкрив для московського уряду широкі можливості втручатися в управління, роздавати на свій розсуд землі, грабувати населення і поводитися з ним, як завойовник.

Другим необачним кроком Юрія Хмельницького було підписання договору з Польщею. Хоча Україна й діставала автономію, але на підставі «вічного миру» (1661) Москви з Польщею Київ відійшов до Лівобережжя України, а вся земля між Дніпром і Бугом мала залишитися пустою» [Полонська-Василенко 1992: 46]. Україну розшматували на дві частини: Лівобережну підпорядкувала собі Москва, а Правобережна стала автономією у складі Польщі. Юрій сподівався, що згодом він зможе об'єднати всю Україну, але це було поза межами його можливостей. Тому 1663 року він свідомо зрікся булави і пішов у ченці.

У 1664 році польський уряд звинуватив Хмельницького у зраді й ув'язнив його у Марієнбурській фортеці. Після звільнення (1667) він жив в Уманському монастирі, де його 1670 чи 1673 захопили кримські татари і відправили до Константинополя. «Юрій Хмельницький після свого зречення був ченцем, архимандритом з ім'ям Гедеона, якийсь час перебував у в'язниці в Мальборку, в Пруссії, та Едичкульській в'язниці, у Туреччині. Турки звільнили його і посадили як «Князя Сарматського, Малої Росії-України і вождя Війська Запорізького» [Полонська-Василенко 1992: 45]. У 1677 році Юрій при допомозі турків здобув Чигирин, фактично перетворивши його в руїни, і тому його столицею став Немирів, на Поділлі. Але утвердити своє гетьманство він не зумів. «Неврівноважений, підзорливий, позбавлений реальної влади, він відштовхував від себе людей жорстокими карами і тортурами. Навіть близьких співробітників

він стратив. І нарешті турки усунули його самого» [Полонська-Василенко 1992: 46].

У 1681 році, коли Москва, Туреччина і Крим підписали Бахчесарайський мир, Хмельницького позбавили гетьманства. Цей рік Юрій Косач визначив у творі як рік смерті гетьмана, хоча в 1685 Туреччина знову призначила Хмельницького Гетьманом України, та через півроку за непослух турецькому урядові його стратили.

Доля Юрія Хмельницького завершилася трагічно. Його прагнення будь-яким способом утриматися на вершині влади при допомозі Москви, Польщі та Туреччини стали катастрофічними для України. Три його нерозважливі кроки призвели до величезних втрат, руйнування та плундрвання української землі. Юрій був злим генієм українського народу. Його наміри відродити славу України, якої вона досягла за часів його батька – Богдана Хмельницького – залишилися нездійсненими. Він був наївним мрійником і не здатним до реалізації своїх намірів. Це переконливо показує Юрій Косач у трагедії «Дійство про Юрія-переможця». У розмові з Блазнем Юрій зізнається: «Ти ж знаєш, я не хотів. Я від булави відрікався. І батько не хотів. А що народ? – гарбузові голови. Спокуса – народ» [Косач 1997: 351]. Це відповідає дійсності. Справді, під впливом народу, який хотів зробити спадковою гетьманську посаду, Юрій спокусився на принади влади, не маючи для цього відповідних даних. Богдан Хмельницький тому був проти, щоб його син Юрій став спадкоємцем гетьманської булави. Він добре усвідомлював, що ця справа не для нього, але козацька старшина не послухала мудрого та далекоглядного батька і віддала на поталу його безталанного сина, якому здалося, що доля послала йому шанс прислужитися Україні: «Ні – я, Тереню, тоді думав, що мені світінь засяяла: Землю цю оновити. Як зливою – мрією. Я й рвався тому. І булаву взяв» [Косач 1997: 351]. Булаву Юрій взяв, але користуватися нею не вмів. І тільки опинившись у турецькій неволі, зрозумів, що він один-одинокий, і рішення треба приймати самостійно, а він не був до цього готовий: «Тоді я вже знав, що я сам, тільки сам – чотири стіни. У ланцях. Так і на волі – весь світ – чотири стіни, не розсадиш. А ще моя гордість така недискретна. На ланцюгу гордість» [Косач 1997: 351].

Відчуваючи безсилля, нездатність до рішучих дій, Юрій озлобився: «Я б увесь світ іноді втопив би в крові за мою правду» [Косач 1997: 351]. Для підтвердження своєї позиції він навіть шукає оправдання в батькових діях: «Хіба мій батько орди не привів?» [Косач 1997: 351]. А далі Юрій все більше схиляється до угодовства: «А ти ж знаєш, Тереню, ця думка, як блискавка, пронизала – наш пропачий час був – ця війна з невірними. Ми себе не збагнули. Ми з невірними в мирі жити мусимо. Світ з ними поділити. Ця думка мене до Немирова привела» [Косач 1997: 351].

Для відтворення епохи автор подає розгорнуту ремарку: *«Замок у Кам'янці. Башта Баторія. Біля дверей в гетьманську кімнату. Сходи ліворуч, праворуч. За високим вікном тераса, просто над урвищем. Ніч, глуха ніч. Місто пришикло, а замок повен шумів, глухого гулу, стихених голосів, шепотів. Прорветься знічев'я спів бандуристів, десь унизу. Варти на баштах перегукуються: козацькі й турецькі. Світло меркне, як і в перспективі коридорів. Меркло блимають ліхтарні, світильники. Годинники б'ють на вежах»* [Косач 1997: 324].

Поряд з реальними дійовими особами Юрієм Хмельницьким, його регіментаром Гордоном, значковим почоту Сомком, гонцем із Лівобережжя, бунчуковим товаришем Федором Миривичем, Раїною, Гальшкою, Юдит, Блазнем, Василієм – Божим чоловіком, козаками, яничарами, слугами, спудеями-пиворізами виступають потойбічні постаті Богдана Хмельницького, Богуна, Тиміша, Перебийніса, Криховецького, Височана, які присутні в художньому просторі і, хоча й не беруть участі у дії, але виступають символами перестороги від необачних дій Юрія Хмельницького.

Поєднуючи живих і мертвих, Юрій Косач намагається співставити історичні постаті різної величини. Такий підхід впливав з його естетичної концепції, в якій він дотримувався думки, що «тема мистецтва – поза часом і поза матерією». На його думку, «мистець живе в суспільстві, але він живе сновидою й болісно непомітний. Одну половину свого життя мистець тратить на побороження форми, на пристосування до вимог доби, що відкидає баласт минулого, а друга половина його життя йде на утвердження своєї теми. Вона буває тільки одна, одному

мистцеві властива й неповторенна. Це його світогляд, його реакція на космічне й щоденне, це його демон» [Косач 1945: 87].

У Юрія Косача була своя головна тема – це тема України. У нього була своя власна візія України, і він її втілював у художніх творах, в яких намагався відтворити історичну долю та світове призначення українців. «Його погляд на Україну – водночас і зсередини, й ніби збоку. На всіх історичних творах лежить печать певної екзотичності (іноді навіть поверхової), його герої часто оповиті серпанком демонічної винятковості» [Історія 1994: 256]. Коріння його екзотизму Юрій Шерех вбачав у тому, що він не знаходив «такої України, як він уявляв і бажав» [Шерех 1964: 198].

Свою основну місію Юрій Косач вбачав у тому, щоб у складному, розбурханому світі знайти місце для українця. І тому від імені всіх письменників-емігрантів він твердо і переконливо заявляв, що їх не злякають ні «візії суперкатастроф атомової доби, ...ні димензії велепросторів», оскільки в центрі їхньої уваги стоїть людина: «мікрокосмос людини зростає в духовному аспекті пропорційно до станів підбою космічних просторів, а джерело сили, зерно, що кільчить променями необмежених енергій – все це наше серце, наш інтелект» [Косач 1946; 11].

Під впливом модерністів Юрій Косач демонізував творчий процес письменника. Він вважав, що «все нове, все бадьоро-нове, все незалежне й мистецько-довершене походить од демона. Так окрилює демон стиль, допомагає вибирати, допомагає бачити й перемагати матеріал» [Косач 1945: 87]. На його думку, мертвий матеріал може оживити тільки демон: «Навіть мертві слова й букви оживають, коли через них говорить демон. Мистецтво – це демонічність, це не ідилія, не «янголоватість, зрештою як і все інше в житті» [Косач 1945: 87]. За таким принципом і побудував драматург трагедію «Дійство про Юрія-переможця».

З самого початку Юрій Косач намагається вказати на присутність у трагедії України. Вартові перегукуються паролями: «Чигирин – Корсунь – Бужин!..». Старий і молодий козак грають у кості і розмовляють між собою. Їхня розмова не проста, не буденна, вона про Україну, її долю та перспективу. Тут

драматург не називає персоналій, репліки звучать, як узагальнений підсумок народного осуду:

« – Золота сторона – Українонька, злотом дороги мостять.

І москалики і ляшва й турчин.

– Що москалик – алтин у руку, а завтра на Сибір, що ляшуга – злот у руку, а завтра

в панський ридван запрагайся, а що турчин...

– Нагнали ясиря. Сирівцем нав'язали.

– України не наженеш усієї.

– Та, що зосталась, – проклинає. Князь – український, закон – бісурманський. Пан

рідний, а султан турецький, братіку» [Косач 1997: 325-326].

Козаки, обурені своїм становищем, дають негативну характеристику гетьману Юрію Хмельницькому: «Україна до ніг йому постелилася б, та, братіку, ріс-ріс, не доріс зіроньки брати в шапку. За цехіни не купили, так у дурники пошили. За корону – кряч, во-роно. По-сарматськи, по-братськи, по-турецькому, тряся йому в бік, по закону. А з ворогом хреста святого хто зв'язався – проклятий» [Косач 1997: 327].

Про тяжке становище України говорить Сомко: «Запечатана Україна наша трьома печатами: польською, московською, турецькою» [Косач 1997: 329]. Він тверезо оцінює стан, в якому вони опинилися: «Турецькі варти здвоєно. Ключок-шайтани, яничари стоять як уриті, спершись на ратища. Тільки рукояті ятаганів блищать. І промайне кажан повз тебе, здригнешся. А то не кажан: дозор падишахів. Ми в пастці цій мурованій. Сотнику, нас сюди заманили турки, щоб вигубити, усіх вигубити, хто в Бога єдиного Христа вірує!..» [Косач 1997: 340].

Юрій сподівався вирватися з цієї кам'яної пастки: «Осініюсь хрестом. Господь владен во брані... Я протекцію Порти прийняв, щоб ногою хоч на мить стати твердіше. Цей корабель – паде, паде красна Україна козацька – тріска в морі. Але я думку лелію. Пакти – не вічні. Роздер і нема. Меч пише пакти. Кюрфюрст Бранденбурзький... Шведський король... з ними б зав'язати союз і серця» [Косач 1997: 331].

Справді, пакти не вічні, але підписані договори Юрієм Хмельницьким дозволяли чужинцям порядкувати в рідній хаті, плондрувати край, винищувати цвіт української нації. І всупереч реальним фактам драматург намагається показати Юрія Хмельницького прихильником української національної ідеї – у мріях літає він над просторами своєї батьківщини, яку не підтримали в тяжкий момент європейські держави. «Коли я ласки не мав, з мого гонору знущалися. Меди пили за мою загибель. Контрверсію чинили. ...Я писав до Карла, короля Англії... Я писав до Відня, до Леопольда. Мовчать. Забули. Боятся. Ненавидять... Нехай. Світ великий, а ми одні, нікого нема, пустилице, пустинь страшна» [Косач 1997: 332], – говорить Юрій, дійшовши до висновку, що марно сподіватися на чиюсь поміч, треба самим давати собі раду.

Гетьмана обурювала низка національна свідомість українців: «Зрада, трусість, підлість – а я цей край таки вчиню великим. Додай василіска до мого гербу. Я василіск, я змія, я лернейська гидра, потвора, я пожираю все, а їх знищу, до останнього вигублю, цих саламашників, дейнек, бродників, зрадників. Вони мені шлях заступили. А на їх смерті збудую чертог. Від Карпат до Чорномор'я не знатимуть іншого владаря...» [Косач 1997: 342]. У даному випадку Юрій Косач в образі Юрія Хмельницького намагається знайти якийсь новий ракурс відображення психічного стану української душі, яка за будь-яких скрутних обставинах чи навіть фатальних помилках намагається зберегти своє єство. Устами головного героя автор виносить своєрідний присуд українцям, вказуючи на їхні вади.

В умовах відносної свободи, на еміграції, драматург міг дозволити поставити в центрі твору українські проблеми, йдучи на будь-який експеримент, але він намагався утриматися в межах широко взятої проблеми людини: «Людина – homo в усій скалі її духовного єства, у її боротьбі із злом в ім'я добра, в хаосі її внутрішнього неспокою і в організації її визволення від хаосу. Людина – тема вічна, як світ. Людина як нескінчене *integrum*, як руїник і будівничий, як рушій і гальмо, як геній і ницість» [Косач 1946: 18]. На його думку, кожний письменник повинен «із збереженням племінних і національних особливостей у

трактуванні проблем, найти свою власну формулу окреслення людини, її мети існування, її істоти» [Косач 1946: 18].

Юрій Косач негативно ставився до матеріалістичного вчення і вважав, що «матеріалізм доби виключає ніжність і рафінованість мистецтва» [Косач 1945: 88]. І тому тодішнє мистецтво при «жахливій убогості мистецького вислову та повній ідейній виявленості» відбивало з одного боку «колосальну порожнечу доби, наскрізь приголомшеної матеріалізмом», а з другого – спрямовувало письменників на «проплавлення тимчасово-конкретного» [Косач 1945: 88]. Саме на протигагу цьому драматург намагався зосередити увагу на видатних постатях, великих ідеях, вічних проблемах, морально-етичних ідеалах та національних устремліннях українців.

У конфліктних ситуаціях автор намагається розкрити таємниці української душі. Наприклад, Юрія Хмельницького глибоко обурює будь-яке приниження його гідності. Він зізнається Сомкові: «Слухай: ти ж знаєш, турчин мною нехтує, відставляє... турчин хоче Дуку на моє місце? А мене не кличуть. Це страшніше, ніж відвіт, ця мовчанка. Ця глухота. Бубни б'ють. Бу-бу-бу... Зміна» [Косач 1997: 353].

Головну увагу зосереджує драматург на психологічному стані головного героя, який загнаний у глухий кут і не бачить з нього виходу. Юрій усвідомлює, що його чекає смерть: «Що ж ти думаєш, я не знаю того? Але я засів кинути хочу, щоб брунчів. Залізним шиголлям, щоб брунчів. І нові люди його пожнуть, не ми, не ми...» [Косач 1997: 352]. Але це були тільки мрії – на реальні кроки Юрій Хмельницький не зважувався. Саме на суперечності між мріями героя та їхньою реалізацією зосереджує увагу драматург, створюючи образ-характер українця, схильного до будівництва великих планів, але не здатного до реалізації свого задуму. Тобто в цьому випадку Юрій Косач творить героя великого в задумах, але маленького, нікчемного та безпорадного в діях. Оця роздвоєність героя хоч і дає можливість авторові індивідуалізувати його, але позбавляє його величі, яка так необхідна для трагедії. За словами Арістотеля, «герой трагедії має бути гідним» [Арістотель 1967: 62], тобто достойним, цілеспрямованим, відповідати своєму призначенню і переборювати всі перешкоди, які постають на його шляху. А

Юрій Косач пішов від супротивного і створив антигероя, дріб'язкового та нерішучого.

Щоб розкрити внутрішній світ головної дійової особи, драматург використовує своєрідну тріаду: три держави – Московія, Польща, Туреччина, три нерозважливі кроки гетьмана – три невдалі договори з Московією, Польщею та Туреччиною, які погіршили становище українського народу, позбавили його можливості бути господарями на рідній землі, і три жінки – Раїна, Гальшка та Юдит, які в різний спосіб намагаються прихилити на свій бік Юрія Хмельницького, пропонуючи йому три шляхи розвитку подій.

Раїна символізує Україну. Вона говорить до Сотника: «Я його душа. Я ж у душі йому відіб'юсь, як у свічаді. Так і гляжусь, хорошию. Ти не знав того? Там, де всі: тьма, тьма. А мені – ясність...» [Косач 1997: 339]. Вона сподівається, що скоро заграють сріблені сурмоньки: «Як брязнуть, як хрустально задзвенять, музика військовая, мов скрес, тоді й світ, чисте світіння, розкрилля небес – храм. А воїни в панцерах, відсвічуючи вогонь. Такі ясні панцері. А поряд Юрія хороговки, та все мають та все червінкові...» [Косач 1997: 371]. Обривисті, короткі репліки Раїни передають її збуджений стан, коли вона марить про визволення України під проводом Юрія Хмельницького. Вона хотіла заповнити душу Юрія музикою любові, щоб надихнути його на звершення, але він вже не відчував цих чарівних звуків.

Втративши надію на взаємність, Раїна з туги помирає, і її смерть символізує смерть української душі гетьмана. Сотник Адам Сурин називає Юрія «вбивником». У пориві гніву він висловлює вголос свої міркування про гетьмана: «А ти, стоклятий князю тьми, коли диявол прийде по тебе, по цю терпку твою, нещадну душу – поклич мене. Я вдруге захищу тебе грудьми моїми, щоб вирвати із тебе серце я міг, не він, не пан твій, сатана, а я, щоб щастя мав відплати, те чорне серце видерти тобі, коли твої уста криваві викривляться у прелютій муці» [Косач 1997: 384].

Трагедія побудована так, що кожен епізод, кожен вчинок дійових осіб чи емоційний вибух їхніх характерів набуває символічного узагальнюючого значення. У даному випадку

суперечка між гетьманом і сотником свідчить, що часто міжусобиці та розбрат між українцями мали особистісний характер, які не дозволяли їм піднятися над державницький рівень і національні інтереси ставити вище над власними та належно поцінувати своїх правителів. І це призводило до відступу, зради та розшарування української нації.

Своїми принадами намагається звабити гетьмана Гальшка. Сповнена жагою любові до Юрія, вона готова вбити його, щоб «любити, щоб згоріти» та йти поряд в «чорних, найчорніших шатах» [Косач 1997: 395]. Її не ображає, що гетьман сприймає її як повію: «На устах ще жар уст Суховія. Тебе Ханенко обіймав. Мені доносили. Я знаю, я знаю все. На подле, прелюбодійне ложе Андибер Ганджа не тягнув тебе?» [Косач 1997: 378]. Вона навіть гордиться цим: «Коханці се були не пара сновидам... Хоч би й до тебе, ти – царственний сновидо. Мертві уста твої й не палкі обійми. Ячиш в зіянні неба не твогого, на попелищі бродиш і славою чужою живеш... Я на гуляння мала і жагу, а ти зотлів, до тла згорів – руїннику, живий мертвяче» [Косач 1997: 378].

Гальшка зверхньо ставиться до гетьмана. Вона принизливо називає «в'язнем падишахів» і скептично оцінює його потенційні можливості: «Поки що – парадизмом живеш – мариння, як злочин. Кволий ти» [Косач 1997: 346]. Вона намагається у будь-який спосіб схилити гетьмана до союзу з Річпосполитою, але Юрій Хмельницький відкидає її пропозицію.

У репліках Гальшки виразно помітна негативна оцінка діяльності гетьмана. Вона намагається вразити його у саме серце, прирікаючи йому нещасливу долю: «У чорній, найчорнішій ямі не матимеш спокою. На віки вічні. Ти в передсінні Аду маячитимеш в рубищі з гріхів аж до страшного суду. А тут, на цій землі, від Чаусів аж до Бескиду тільки й скажуть: проклятий Хмельниченко... Для всіх ти – юродивий, на цих руїнах, на побойовищах, на попелищах, на перепуттях – юродивий...» [Косач 1997: 379]. Головною причиною поразки Юрія Хмельницького Гальшка вважає те, що він знищив навколо себе принципових і відданих людей, в яких бачив загрозу для себе. Не здатний завоювати довіру свого народу, він став маніпулятивною іграшкою в руках чужинців, які поневолювали Україну.

Ще один цікавий образ творить Юрій Косач в особі Юдит, дочки жида Оруна, яка прийшла з наміром відомстити гетьманові за смерть свого батька. Юрій згубив жидівського лихваря Оруна, який не захотів підкоритися йому. «Я тобі відкрию все: я твого батька вбив, бо він, тільки він міг мене з дияволом звести. Орун – мудрий жидовин. Все знав – що під Марсом, що під Скорпіоном. Я благов... Хіба для себе? Ні я влади прагнув для тих, прийдешніх... Цю неукротиму Роксоланію, цю Скитосарматську безодню укротити, вчинити страшного. Щоб біла, як орел крильми, простори... щоб мій батько спав до віку... спокійно» [Косач 1997: 374], – говорить він.

З Юдит, яка відмовилася діяти за принципом «око за око і зуб за зуб», гетьман обговорює своє становище. Він зізнається, що не вірить в себе, не вірить у людей, а тільки в завтрашній день. Діалог з Юдит, в якому розкривається сутність світосприйняття Юрія, – це своєрідний диспут про добро і зло, про минущість і вічність. Гетьман висловлює свої міркування про Богдана Хмельницького. Він переконаний, що його батько не був великим, а кволим, бо боявся своєї мислі, оглядався на всі боки, зважував кожен крок: «Богдан Зиновій, слуга Речипосполитої, крок уперед пішов і вертався...» [Косач 1997: 374]. На його думку, батькові заважали нерішучість і вроджена доброта. Тому він переконаний, що «добрість – це кволість. Тут добрий не сміє жити. Ця країна проклята, вона може бути тільки сильна, або не буде, ні, розметуть її вихри, знесуть степові вітри. А сильний – це злий. Тут найміцніший впаде» [Косач 1997: 373]. Звичайно, виваженість і доброта характерні для українців. У цьому випадку устами головної дійової особи драматург трактує їх, як вади, які не дають змоги українцям завершити задумані справи. Доброта, довіра, толерантність українців часто призводили до того, що підступним ворогам легко вдавалося обвести їх навкруг пальця. Перекодовуючи національні ідеали українців, Косач намагався створити в особі Юрія Хмельницького тип сильної людини: «Сильні руки не будуть чисті, чисті руки – кволі руки. Я це, жидівко, збагнув, в муці проклятих ночей, в чернечій келії, раб смиренний Гедеон... в Мальборгу в в'язниці, в Едикулі, прикутий ланцюгом... Ні, владарем будеш – грішником будеш. Владу з праведністю не з'єднаєш. І Бог мене любив. ...Ні, не

блазню, сувора. Добра не збагнеш, коли зло не перейшов. ... Бог наді мною» [Косач 1997: 374].

Справді, українці живуть з Богом, запорізькі козаки твердо трималися православної віри. Але Юрій Косач усвідомлював, що покірність, смирення та всепрощення, які лежать в основі християнства, не сприяють відродженню національного духу, який може постати тільки з бунту, з вибуху, з руйнування насаджених догм, якими дуже вміло користуються вороги української нації, відводячи їй принизливу роль прислужника сильним світу цього. Тому він показує у трагедії, що гетьман змінив орієнтири. Він відчув, що Бог відсахнувся від нього: «Бог тільки білоодежих, видно, любить. І я сказав: «Дияволе, прийди – поклонюся тобі...» [Косач 1997: 374]. Оце диявольське начало, яке задекларував Юрій Косач в естетичній концепції, втілює він в образі головної дійової особи твору. Юрій Хмельницький тепер діє всупереч національному світоуявленню українців. Він іде наосліп: «Я переміг усе кволе, все людяне. Щоб злом добро створити, ти розумієш?.. Я іноді не знаю, я це чи не я. Хтось другий у мені... Може – диявол. Тихіше... Я пошив би в дурні, знаєш теє... Миродержця, всемогутнього...» [Косач 1997: 375].

Оригінальну мотивацію відмови від наміру вбити Юрія знаходить драматург для Юдит. Вона хоче «почути орлій клекіт над легіонами» [Косач 1997: 375]. Юдит не схвалює його захоплення Раїною і наполегливо радить: «Зостав її – це твоя кволість. Все облиш, що крила підтинає. Скрес пішов, ти чуєш? Ще сніг у полі, а з-під снігу кості людські, кості кінські, воїни лежать з обломаними шаблями в кістястих пальцях. Але ні – зійде ще чорнобривець і барвінок розцвіте, ще розцвіта земля... О, Юрію, о, Юрію – це богомданий край... Сіон!..

ЮРІЙ. Сіон, ти кажеш? ... А твій... а ваш Сіон?..

ЮДИТ. І наша кров у цій землі. Крові всі збратались... Ляцька і татарська, і московська... щоб дати ріст, щоб шиголлям страшним забаряніти напровесні...» [Косач 1997: 375 – 376].

Юдит пропонує гетьманові космополітичний підхід до сприйняття дійсності, але хоче, щоб від підняв батькові прапори за Сіон. Своєю любов'ю вона намагається придати снаги Юрію до боротьби: «Цілуй мене, щоб я в цілунку спломеніла, в офірі

полум'яній, щоб тільки бачити, як ти яснієш» [Косач 1997: 377]. Але Юрій не хоче чинити гріх, бо дав обітницю Раїні не цілувати нічиїх уст, і відхиляє пропозицію Юдит підняти прапори батька за Сіон. Він залишається вірним Україні й погоджується очолити національно-визвольний рух під прапорами Богдана Хмельницького. Доля ще раз випробовує гетьмана, дає йому шанс ступити на праведний шлях і завершити задумане. І знову князь Сарматії-України говорить правильні та потрібні слова до свого регіментаря Гордона: «Єдиний мій союзник – мила вітчизна... Презацному воїнству скажи: відірватись від окрутнішого й страшнішого неприятеля турчина, ніякої протекції супостатів не взяти, тільки Бога й пресвяту Богородицю взяти в поміч, ополчитися мужественно за солодку Отчизну, козако-сарматську Україну. Тако річу їм, бо кожен князь чи гетьман барзій повинен мати взгляд на свою Отчизну, ніж на власне життя й здоров'я» [Косач 1997: 388]. Але на жаль, це були тільки слова, за якими не було дії. Тому вони виявилися пустим дзвоном. І саме в розходженні між словом і ділом був закладений трагізм Юрія Хмельницького як правителя. Запалюючись словами, він дуже швидко згасав, коли наставала необхідність їх матеріалізувати.

Оцей останній крок козацької верхівки назустріч Юрію Хмельницькому теж набуває символічного значення. Запорізькі козаки сподівалися на диво – на переродження гетьмана. Та дива не сталося. Явна засліпленість та наївна мрія знову зіграли з українцями злий жарт. Юрій не був здатний до самостійних великих звершень – він не міг ступити кроку без покровителя, тому й пішов на змову з дияволом: «Лукавий, не ховайся – бачу тебе... Там ти коло вікна, за нічю тепер... Ні – йдеш сюди... Чорні крила, крила мов у кажана... Заграємо, чи що? Заграємо востанне... Добре? Що ж, метай, гальбіт – як райтари. Ти ставиш, чорте, Я ставлю все, все, що залишилось... Так прошу, метаймо... Два-два – Гальбіт перший. Dum oderint metuant. Ще раз. А ти посміхаєшся, ні, я знаю цю рисочку біля твоїх уст... Давні знайомі, гай, гай... п'ять – два, другий гальбіт. Три гальбіти граємо. Розгра – програ. Пришулюєш око... жартуєш... Але я останій... Прошу... Ні, не руш, я метаю, ти шахрай... Так... тепер відкриємо... Гальбіт третій, гальбіт останій: шість –

одно. Моя! Моя взяла. Щезай, розпливайся в імлі, в ніч, в ніч іди...» [Косач 1997: 387].

Перегравши диявола, Юрію здається, що він здатен оновити країну по плахах і мордованнях. Але це були марні сподівання. Йому не вистачило сили волі перебороти обставини: «Запізно... На цей раз вже запізно, Гальшка... моя фортуна... це не ти, це доля... Я долі не зборов. Я лиш посмів. Вже доля йде... по мене, Галько... Гордоне!.. Я в тьму провалуююсь... в глибоку, чорну ніч...» [Косач 1997: 395].

Везір, дізнавшись про домовленість Юрія з гонцем із Лівобережжя, бунчуковим товаришем Федором Мироновичем, засудив його до страти. Так завершився земний шлях Юрія Хмельницького, який не зумів здійснити своїх задумів. І ця непослідовність дій, яка була притаманна Юрію Хмельницькому, перенесена на образ-характер, знизила його напругу та пафос. Однією з умов створення трагічного характеру Арістотель вважав його послідовність: «Якщо зображувана особа послідовна і таким подається її характер, то навіть в непослідовності своїй вона повинна бути послідовна» [Арістотель 1967: 62]. Юрій Косач дотримався цього принципу, оскільки його герой послідовний у тому, що його слово постійно розходилося з ділом, і ця риса проявлялася у кожному вчинку. Але гетьман завершив свій шлях не як герой-переможець, а як нікчемний невдаха. Він не зміг відірватися від землі і піднятися па п'єдестал величі. Такий фінал суперечить жанровим канонам трагедії, в якій головна дійова особа повинна здобувати якщо не фізичну, то моральну перемогу, щоб потрясти людські душу, привести їх до стану катарсису. Досягнути цього автору не вдалося. Героєві не вдалося перебороти обставини, які виявилися сильнішими за нього.

Трагедія «Дійство про Юрія переможця» завершується епілогом, який має оптимістичне звучання, що теж не характерне для творів такого плану. «Трагедія відтворює не тільки дію завершену, але й таку, яка викликає жах і жаль» [Арістотель 1967: 55], а цього драматург досягнути не зумів. Василь з Раїною опиняються в надрельному світі. Він бризнув на неї коштовною водою життя, і вона проснулася після довгого сну, в якому оновилася від теміні та зненависті:

«РАІНА. А Юрій Гedeон?

ВАСИЛІЙ. Преставився.

РАЇНА. Скажи – пройде він в твоє царство?

ВАСИЛІЙ. Віки так свічінням жагтять. Як хвилі, як легенькі. Чайка крилом черкає: це той, що з долею мірявся. Але умивається, умиється в кривавій росі й чистий стане. До свого серця повернеться. А серце під сермягою б'ється.

РАЇНА. Вічна ж слава йому, непоборному.

ВАСИЛІЙ. Вічна слава неспокоєві.

РАЇНА. А де спокій?

ВАСИЛІЙ. Любов – спокій. Любов – це перемога» [Косач 1997: 396].

Тобто не зло, не ненависть, не жорстокість, а любов, толерантність, наївна довіра, трагічний оптимізм та багато інших рис притаманні природі українського національного характеру, які роблять його величним та піднесеним і водночас вразливим і безпомічним під тиском підступних ворогів, визначають генетичну матрицю українців і змінити цей код неможливо.

У трагедії «Дійство про Юрія-переможця» Юрій Косач намагався «розшифрувати» потаємні думки Юрія Хмельницького, показати суперечності його душі, яка в складних умовах Руїни не могла знайти для себе пристановища. Шарахання гетьмана з одного боку в інший – від Бога до Диявола, від любові до ненависті, від добра до зла хоч і дали можливість авторові зробити трагедію «Дійство про Юрія-переможця» оригінальною, самобутньою, та в плані художньої переконливості йому не все вдалося. Поєднавши історичне тло і потойбічний світ, українську ідею, епоху Руїни, національні особливості характеру гетьмана, який уособлював українську козацьку верхівку, барокову стилістику письма з модерними прийомами художнього творення, спрямованими на утвердження української культури в європейському світі, драматург не зміг збалансувати такий об'ємний матеріал в єдине цілісне полотно. Деякі епізоди, символи, прожекти, натяки стали ілюстративним матеріалом до української дійсності, хоча автор намагався уникати цього. Та загалом можна сказати, що Юрій Косач хоч і не дотримався жанрових канонів трагедії, створив цікавий, оригінальний, експериментаторський, неоднозначний твір, який свідчить, що письменник був у постійному пошуку, намагаючись

вивести українську літературу на європейські обшири. І якби він не відрікався від дидактичного моменту, трагедія «Дійство про Юрія-переможця» має важливе виховне значення, оскільки у ній не тільки відображений складний період Руїни, незбагненність і непередбачуваність українського національного характеру в особі Юрія Хмельницького, а й переконливо «продемонстровані» необачні кроки недолугого правителя, які завели український народ на манівці.

Література: *Арістотель 1967: Арістотель. Поетика / Арістотель. – К., 1967. – 134 с.; Історія 1994: Історія української літератури ХХ століття. – К., 1994. – Кн.2. – Ч. 1. – 368 с.; Косач Ю. Дійство про Юрія-переможця / Близнята ще зустрінуться // Антологія української драматургії діаспори / Упорядкування і вступна стаття Лариси Онишкевич. – Львів, 1997. – С. 319 – 396; Косач: 1945: Косач Ю. З нотатника в міждїб'я / Юрій Косач // Рідне слово. – Мюнхен-Кальсфельд, 1945. – С. 86 – 90; Косач 1946: Косач Ю. Межі обрїю. До становища української літератури / Юрій Косач // Рідне слово. Мюнхен-Кальсфельд, 1946. – С. 6 – 19; Косач 1946: Косач Ю. Театр тайни / Юрій Косач // Рідне слово. – Мюнхен-Кальсфельд, 1946. – С. 11 – 15; Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. / Наталія Полонська-Василенко. – К., 1992. – Т. 2. – 608 с.; Шерех Ю. Не для дітей / Юрій Шерех. – Нью-Йорк, 1964. – 415 с.*

Рецензенти: Семенюк Г.Ф., д-р філол. наук, проф. (Київ)

Руденко М.В., к.філол.наук, доц. (Тернопіль)

Іванна Луцишин, к.філол. наук (Тернопіль)

УДК 821. 161. 2-31

ББК 84. 4 (УКР)

Концепт екзистенційної тривоги в романі Володимира Винниченка «Рівновага»

У статті аналізується один з ранніх романів В. Винниченка «Рівновага». З'ясовуються особливості наративної перспективи роману; простежується зв'язок внутрішньої фокалізації із кутом зору екстрадієгетичного наратора.

Ключові слова: внутрішня фокалізація, тривога відсутності сенсу існування, інтрадієгетичний наратор, екстрадієгетичний наратор, аналепсис.